

А. Семенова

РИМСЬКІ КІСТЯНІ ЛОЖКИ З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Публікацію присвячено дослідженню римських кістяних ложок з Ольвії Понтійської. Особлива увага приділяється питанням типології та функціонального призначення згаданих виробів.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, римські кістяні вироби, римські кістяні ложки, cochlear, ligulae.

Вступ. Ложка — знаряддя добре відоме в сучасному світі, має довгу історію і асоціюється перш за все з її кухонними та столовими функціями. Ймовірно, першими ложками слугували об'єкти, природна форма яких дозволяла виконувати відповідну функцію, наприклад — раковини моллюсків. Достеменно не відомо, коли саме з'явилась ложка в звичному для нас вигляді — неглибокої миски на кінці ручки, адже перші такі знаряддя, ймовірно, виготовлялись з органічних матеріалів, таких як дерево чи кістка, які часто не зберігаються (Jackson 1892, р. 107). Перші археологічно зафіксовані ложки відомі з неолітичного часу і походять із різних територій: кістяні — з Анатолії (Erdalkıran 2015), глиняні — з території Греції, Балкан, Анатолії, Єгипту та Західної Європи (Zimí 1997, р. 209). В Україні глиняні ложки з'являються у носіїв трипільської культури (Биби́ков 1953, с. 345, табл. 53). Великого поширення вони набули в Давньому Єгипті, де виготовлялись із каменю, кістки, слонового бивня, дерева, а складність форми і пишність оздоби деяких зразків свідчать, що їх функція, найімовірніше, не була пов'язана з приготуванням та споживанням їжі (Jackson 1892, р. 108—109).

Традиційно вважається, що в Стародавній Греції не використовували столових предметів, хоча ложки згадують у писемних джерелах і

знаходять на археологічних пам'ятках (Zimí 1997, р. 211—216). Часто їх трактують як фармацевтичні та косметичні знаряддя, аргументуючи це знахідками в жіночих похованнях класичного часу в комплексі з іншими предметами особистого догляду, такими як гребні та піксиди (Zimí 1997, р. 215). По-справжньому широкого поширення і в Греції, і в її колоніях ложки набули вже у римський час, саме тоді вони з'являються і в Північному Причорномор'ї.

Описані нижче типи виготовлялися з різних матеріалів: частіше за все — з бронзи та кістки, рідше — зі срібла. Є поодинокі екземпляри, виготовлені завдяки комбінуванню матеріалів, наприклад — римська ложка з мискою з гірського кристалу зі срібною ручкою, що зберігається в Музеї мистецтв Метрополітен (Arnold et al. 2000, р. 14). І хоча вироби з різних матеріалів мали свої особливості, загалом вони відтворювали одні і ті самі форми. Тому, зосереджуючи своє дослідження на кістяних виробках, будемо залучати в якості аналогії і дані про вироби з металів. Останні, щоправда, мають більшу варіативність як типів, так і підтипів ложок, що пов'язане, перш за все, з можливостями самої сировини. Металеві ложки часто мали миску, що знаходилась не в одній площині з ручкою, а в значно опущеному відносно неї положенні (Riha, Stern 1982, S. 14). Серед кістяних ложок варіанти з опущеною мискою також зустрічаються (Deschler-Erb 1998, S. 134, Taf. 13: 306), втім набагато рідше. Ймовірно, така форма наряд сприяла міцності виробу.

Матеріали та методи. В процесі ознайомлення з літературою складається враження, що в Північному Причорномор'ї знахідки кістяних ложок загалом малочисельні. Крім Ольвії, їх фіксують у Тірі (Сон 2011, с. 300, рис. 3), Панті-

капеї (Кругликова 1949, с. 105, табл. 2: 19—20), Херсонесі (Klenina 2018, р. 339, fig. 55), і кількість їх обчислюються кількома екземплярами. Можливо, така ситуація пояснюється не об'єктивною реальністю, а загальним станом вивчення виробів з кістки та рогу, а також відсутністю спеціалізованих досліджень по окремим пам'яткам.

У цій статті розглянуто кістяні ложки, знайдені в різні роки в Ольвії: як ті, що відомі лише за виданнями, так і ті, що зберігаються в різних наукових установах України. Якщо орієнтуватись на згадки в публікаціях та колекції музеїв і фондів наукових установ, в Ольвії наразі знайдено щонайменше 22 різні кістяні ложки, цілі та фрагментовані. Насправді ж, їх було виявлено набагато більше: так М. А. Наливкіна (1940, с. 194—195) в примітках до своєї статті згадує «ряд круглих та овальних ложок з кістки», посилаючись на фотоархів Інституту історії матеріальної культури імені М. Я. Марра АН СРСР (зараз — Інститут історії матеріальної культури РАН) і, на жаль, не надаючи більше ніякої інформації. Тільки п'ять із них були більш-менш належно опубліковані. Ще сім артефактів із розкопок різних років і різних ділянок мені вдалося опрацювати особисто. Всі інші екземпляри лише побіжно згадані в публікаціях та описах знахідок (Фармаковський 1906, с. 224, 256; Наливкіна 1940, с. 194—195). Сім кістяних ложок зберігається в Національному Музеї Історії України у Києві (Мезенцева 2001, с. 88), проте їх не включено до загального переліку бо невідомо чи не перераховані вони у публікації М. А. Наливкіною.

Усі ольвійські римські ложки можна розділити за об'ємом миски та формою ручки на дві групи: малі з загостреною ручкою та великі з незагостреною.

До першого типу відносяться ложки з невеликим об'ємом миски, ближчі до сучасної чайної ложки з тонкою, як правило круглою в перерізі, ручкою, що звужується і завжди має загострений край з протилежного до миски боку. В науковій літературі подібні артефакти ототожнюють з латинським терміном «*cochlear*» (Riha, Stern 1982, S. 10; Cool 2016, р. 169).

В Ольвії зустрічається два підтипи малих ложок, які різняться за формою миски. Варіант із круглою мискою та загостреною ручкою, найбільш поширений не тільки в Ольвії, а і в інших римських пам'ятках, існує також у металі. Наразі достеменно відомо дев'ять таких кістяних ложок, п'ять з них опрацьовані особисто (рис. 1: 1—5). Вони можуть дещо різнитися за якістю виконання, але загалом досить однотипні. Довжина ольвійських екземплярів коливається в межах 10—13 см, діаметр миски становив 2,4—2,6 см, і лише одна з ложок мала миску дещо більшого діаметру — 3,7 см (Наливкіна 1940, с. 195). Зі зворотної сторони кожна з них мала більш або менш виражене трикутне з'єднання

ручки з мискою. Більшість з них ніяк додатково не прикрашені, окрім ложки (рис. 1: 4), ручка якої була декорована двома концентричними колами біля місця з'єднання ручки з мискою, та ще одна ложка (рис. 1: 3), центр миски якої прикрашено двома концентричними колами. Окрім кістяних ложок цього типу, в Ольвії були знайдені також бронзові (Фармаковський 1903, с. 80). Загалом в літературі знаходимо інформацію, що така форма побутує принаймні з III ст. до н. е. до IV ст. н. е. (Béal 1983, р. 252), але є й раніші аналогії — в колекції археологічного музею в Афінах зберігається ложка з круглою мискою з акрополю Мікен, датована 1300 р. до н. е., проте не відомо, чи мала вона загострену ручку бо вона частково втрачена (Zimi 1997, р. 211). Разом із тим, всі відомі нам достовірно документовані ложки цього типу походять із римських шарів археологічних пам'яток переважно I—II ст. н. е. (Deschler-Erb 1998, S. 134; Bertrand 2008, р. 119), і були поширені по всій Римській імперії.

Описуючи цей тип, М. А. Наливкіна (1940, с. 195) згадує, що в Ольвії подібні ложки з'являються в інвентарі поховань ще в архаїчний період, але нам поки не вдалося знайти цьому підтвердження. Сама авторка всі опубліковані нею ложки відносила до II ст. н. е.

Дві чи-то мідні, чи-то бронзові ложки цього типу опубліковано як елліністичні (Парович-Пешикан 1974, с. 106, рис. 105), проте, таке датування не видається надто переконливим. Одна з ложок походить з земляного склепу розкопаного у 1901 р. За його описом, усього в склепі було п'ять поховань: два датовані елліністичним часом, ще три — римські (Фармаковський 1903, с. 79—80). Друга зі згаданих ложок походить з насипу земляної могили, розкопаної в 1915 р., що теж не є достатнім аргументом (Парович-Пешикан 1974, с. 177).

Серед опрацьованих особисто екземплярів два датовані I—II ст. н. е. за об'єктами, в яких знайдені. Перша — ложка (рис. 1: 2) з римського склепу (Козуб 1974, с. 24) та ложка (рис. 1: 2) з ділянки Р-25 (Крапивина, Буйських 2011, с. 39).

Другий підтип — ложка з мигдалеподібною мискою. Наразі представлений в Ольвії одним екземпляром (рис. 1: 6). З варіантом із круглою мискою його об'єднує довга ручка з загостреним краєм та невеликий об'єм миски (довжина миски — 2,8 см; ширина — 1,4 см). Сама ручка — кругла в перерізі та продовжується на звороті миски, утворюючи ребро, яке лише трохи не доходить до протилежного її краю. Загальна довжина виробу — 12,3 см. Цей варіант зустрічається набагато рідше, проте все ж має аналогії: з Куріону (Кіпр), де датований I—II ст. н. е. (Cesnola 1903, pl. CXVI)¹, Аквінкума (Бу-

1. Зберігається в Музеї мистецтв Метрополітен, номер доступу № 74.51.5197 <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/244077>.

Рис. 1. Ложки типу cochlear (фото автора): 1—5 — з круглою ложкою (1 — O-2006/P-25/908; 2 — O-1973/НЕК/390; 3 — O-2011/P-25/349; 4 — O-1955/1467; 5 — O-1970/243); 6 — з мигдалеподібною мискою (O-2003/P-25/2136)

Fig. 1. Spoons of the cochlear type (photo by the author): 1—5 — with a round spoon (1 — O-2006/P-25/908; 2 — O-1973/НЕК/390; 3 — O-2011/P-25/349; 4 — O-1955/1467; 5 — O-1970/243); 6 — with an almond-shaped bowl (O-2003/P-25/2136)

дапешт, Угорщина) (Biro et al. 2012, p. 101) та з Лемонума (Пуатьє, Франція) (Bertrand 2008, p. 119, fig. 24). Подібно до варіанту з круглою мискою, трапляється також у бронзі, наприклад — у матеріалах Августи Рауріки (Швейцарія), де датований I ст. н. е. (Riha, Stern 1982, S. 24).

Другий тип представлений ложками з більшими за об'ємом овальними мисками, подібними до сучасних столових ложок. Ще однією відмінністю від попереднього типу є незагострена ручка. Такі екземпляри в науковій літературі здебільшого ототожнюють із відомим з римських писемних джерел терміном «ligulae» (Riha, Stern 1982, S. 10; Cool 2016, p. 169). Цей тип ложок менш чисельний та не має таких уніфікованих варіантів, особливо коли мова йде про

вироби з кістки. В Ольвії він репрезентований двома екземплярами різних підтипів:

Перший — ложка з незагостреною ручкою загальною довжиною 11,2 см з більшою, порівняно з попереднім типом, овальною мискою довжиною приблизною 4,2 см (рис. 2). Ручка кругла в перерізі, у місці з'єднання з мискою сплюснена, протилежний її кінець закінчується точеною кулею. Це випадкова знахідка, описана на основі публікації (Наливкина 1940, с. 195, табл. XLIII), найближчою аналогією можна вважати кістяну ложку II—III ст.н. е. знайдену на Афіньській агорі (Thompson 1956, pl. 15: b).

Другий варіант — це ложка з зооморфною ручкою у вигляді морського ссавця з експозиції Миколаївського обласного краєзнавчого музею

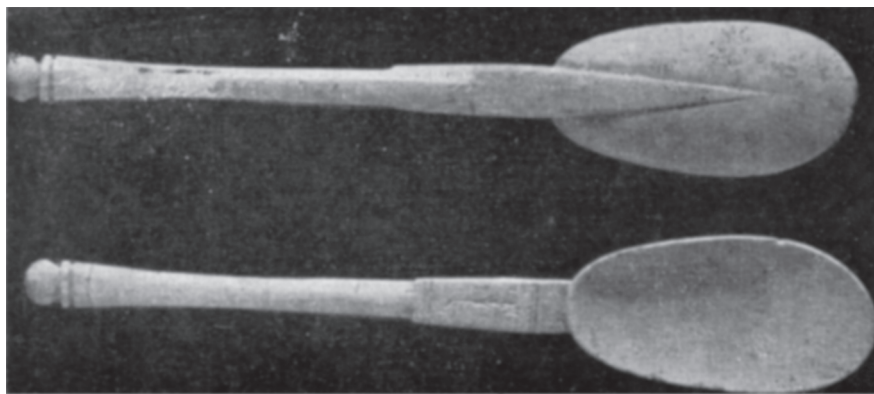

Рис. 2. Ложка типу *ligula* з простою ручкою (за Наливкіна 1940)

Fig. 2. The *ligula* spoon with a simple handle (after Nalyvkina 1940)

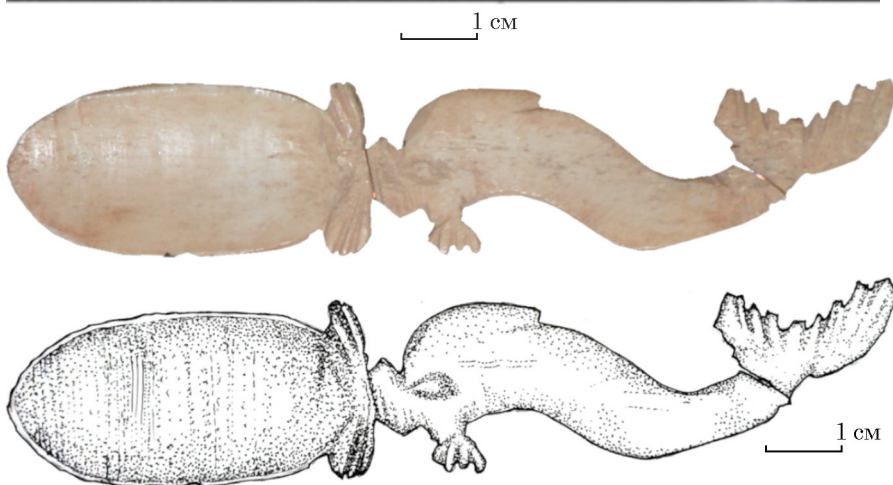

Рис. 3. Ложка типу *ligula* з зооморфною ручкою (фото автора)

Fig. 3. The *ligula* spoon with a zoomorphic handle (photo by the author)

(рис. 3). На жаль, походження її з Ольвії наразі підтверджується тільки позначкою в музейній документації. Опис артефакту ускладнений тим, що його не можна було зняти з планшету у вітрині, тому заміри і фотографування відбувались тільки в одній площині. Ложка має загальну довжину 12,4 см, а довжина овальної миски становила 4,6 см. Ручка зображає ссавця у вигнутому положенні, вірогідно дельфіна. Хоч артефакт не є взірцем високої художньої майстерності, дбайливо відтворені деталі (хвостовий, спинний та грудний плавники, очі) роблять зображення пізнаваним. Попри те, що не вдалось знайти повної аналогії, ми все ж можемо згадати деякі приклади використання подібних зображення в елементах різних виробів. Візуально найбільш схожим видається кістяна ручка складного ножа з римського Лемонума (Bertrand 2008, p. 117, fig. 22). Також зображення дельфінів зустрічається на ручках римських металевих ложок з Британії (Sherlock 2012, p. 91—95, fig. 2; 3). Можливо, зображення дельфіна пов'язано з Еросом (Купідonom), атрибутом якого був цей ссавець, та одним з іконографічних сюжетів «Ерос верхи на дельфіні», який з'являється в елліністичний час, але був популярний і в Римській імперії (Vass 2011, p. 299). Висувалась також думка, що зображення дельфінів на ложках могло слугувати символічним побажанням щастя та прирівнюється до написів аналогічного змісту (Sherlock 2012, p. 96).

Сировина та техніка виготовлення. Інтенсивна модифікація сировини не дає можливості чітко встановити, з якої саме частини скелету найчастіше виготовлялись ложки, але ми можемо робити деякі припущення виходячи з розміру та форми самої кістки та товщини компактної кісткової речовини, необхідної для такого виробу. Вірогідно, більша частина ложок бути вироблені з довгих кісток великих копитних тварин (MacGregor 1985, p. 181), проте якась частина, ймовірно, могла виготовлялась також із бивня слона або із рогу оленя. В Ольвії всі або, принаймні, більшість ложок була виготовлена з трубчастих кісток. Виключення становлять дві опубліковані раніше ложки типу «*sochlearia*» (Наливкіна 1940, с. 195), визначені авторкою публікації як виготовлені зі слонової кістки, проте підтвердити цю інформацію без особистого огляду неможливо.

Процес створення ложок з круглою мискою та ручкою з загостреним краєм детально описаний та відтворений експериментально. Вважається, що при виготовленні таких артефактів використовувалось поєднання кількох технік. Спочатку майстру необхідно було відібрати придатний для його цілей матеріал, намітити та вручну за допомогою різця викроїти напівфабрикат виробу. Наразі в Ольвії не знайдено (принаймні мені про це не відомо) жодного напівфабрикату кістяної ложки, проте такі знахідки зламаних або не використаних з інших причин заготовок

періодично знаходять в римських шарах інших пам'яток (Riha, Stern 1982, S. 13; Bertrand 2008, p. 104) в тому числі — й у Північному Причорномор'ї в Фанагорії (Кругликова 1949, с. 104, табл. 1). Це грубо оброблені фрагменти сировини, які проте вже мають обрис майбутнього виробу, вигин зовнішньої сторони ложки утворювався за допомогою пласких граней. Внутрішня частина миски ложки формувалась за допомогою токарського верстату та різця. Для цього заготовку закріплювали на основі (ймовірно, дерев'яній), з іншого боку притискали гострим металевим стрижнем (Deschler-Erb 1998, p. 100). Отвори від його використання фіксуються на деяких екземплярах ложок, в тому числі — й на двох артефактах з Ольвії. Але частіше за все їх прибирали, а поверхню додатково згладжували, позбуваючись усіх слідів, що свідчили про використання поворотного механізму. Тому до того, як була знайдена незакінчена ложка з невиданим центральним конусом, використання токарського верстату для виготовлення ложок було дискусійним питанням (Barbier 2016, S. 61).

Зовнішня частина миски та ручка формувались вручну за допомогою різця та напилка, сліди використання якого фіксуються на більшості відомих нам екземплярів з Ольвії. Миска ложки підпилювалась, щоб надати їй сферичної форми, а довга тонка ручка продовжувалась трикутним виступом на мисці; така конструкція мала сприяти міцності виробу.

Для виготовлення більших ложок також використовувалося поєднання кількох технік — різьблення та точіння (Barbier 2016, p. 61). Про це свідчить і знахідка з Ольвії: в цьому випадку токарний верстат міг використовуватися для оформлення завершення ручки. Зооморфна ручка другого варіанту була вирізьблена. На жаль, більш детальний аналіз неможливий без особистого обстеження артефактів.

Дискусія: функції ложок. З писемних джерел відомо (Marquardt 1886, S. 306), що в римлян було два типи ложок — «*sochlear*» та «*ligulae*». Частина вчених асоціює відомі артефакти саме з двома цими великими групами, де «*sochlear*» — ложка з меншою мискою, а «*ligulae*» — з більшою. Проте, не всі погоджуються з таким припущенням і навіть ставлять під сумнів доцільність використання римських термінів для опису археологічних знахідок (Bíró 1994, p. 44). В деяких випадках, переважно в англомовній літературі, терміном «*ligulae*» позначають ще й медичний або косметичний інструмент з довгою вузькою ручкою та мініатюрним диском/мискою на кінці (Cool 2016, p. 169).

Так само немає загальної думки і щодо функціонального застосування ложок: якщо екземпляри з більшою за об'ємом мискою більшість учених впевнено зараховує до посуду і пов'язують з вживанням та приготуванням їжі,

то стосовно ложок із меншою мискою такої одностайності немає. Для радянської та української наукової традиції прийнято вважати, що ложки з меншими мисками використовувались для медичних і косметичних цілей (Крапівіна 1993, с. 137; Сон 2011, с. 300). Це пояснюється тим, що розмір мисок таких ложок виключає можливість їхнього використання для їжі, в деяких випадках — із обмовкою «якщо не використовувались для споживання яєць і равликів» (Наливкіна 1940, с. 195). Проте, думка про косметичне чи медичне призначення подібних ложок настільки вкоренилась в сучасній історіографії, що навіть в польовій документації ця категорія фігурує саме як «косметична ложечка» та розглядається разом із іншими медичними інструментами (Хомчик 1991, с. 65, рис. 2: 1, 2).

Але скоріше за все, такі ложки могли використовуватися для різних потреб, включно зі столовими. Зрештою, свою назву ця ложка отримала скоріш за все від латинського слова що означало равлика зі спіральною черепашкою «*sochlea*», яке походить від давньогрецького «*κοχλίας*», що також означає равлик або спіраль (Rich 1874, p. 182). У Марціала в Чотирнадцятій книзі його епіграм обігрується ця назва; звідси ж ми дізнаємось, що такі ложки використовувались і для яєць: «*Sum cocleis habilis, sed nec minus utilis ovis numquid scis, potius cur cocleare vocer*» що українською перекладається так: «Я створений для равликів, але не менш хороший для яєць. Знаєте, чому мене називають ложкою-равликом» (переклад авторки з французького перекладу; Béal 1983, p. 253). Пліній Старший в своїй праці «Природнича історія», описуючи традицію розламувати або протикати ложкою черепашки молюсків та шкарлупу яєць як захист від проклять, в цьому випадку також вживається термін «*sochlear*». Про використання таких ложок як столового прибору пише і Петроній в «Сатириконі» (Marquardt 1886, S. 306).

Додатковим свідченням столової функції малих ложок із загостреною ручкою є також їхні зображення на фресках. В Археологічному музеї Неаполя зберігається фреска з будинку Юлії Фелікс у Помпеях на якій зображено натюрморт із дичиною, яйцями та столовим предметом, один з яких можна ідентифікувати як ложку з круглою мискою (Béal 1983, p. 253). В Помпеях у гробниці Гаїя Весторія Пріска, датованій 75—76 рр. н. е., знайдено фреску з зображенням срібного столового посуду, в тому числі — й двох ложок із круглими мисками (Flecker 2015, S. 111, Abb. 10). Подібні артефакти були частиною римських срібних сервізів, зокрема — набору, що ймовірно походив із Тіволі (Італія) (Oliver 1965, p. 177), а також — із розкопок Помпеїв (Cool 2004, p. 28)

Якщо все ж погодитись, що менші за розміром миски ложки відповідають давньому терміну

«sochlear», треба визнати, що такі ложки все ж використовувались як прибори для вживання їжі. Невелика миска, а також загострена ручка, добре пристосована до вилучення равлика з мушлі або розбивання шкарлупки яйця, цілком придатна до таких цілей. На користь цього може також свідчити знахідка металеві ложки зі збереженою на її поверхні яечною шкарлупою, що виявлена в Августі Рауріці (Riha, Stern 1982, p. 10).

Проте і використання таких ложок для інших потреб цілком імовірно, особливо коли мова йде про кістяні ложки. Вони мають перевагу перед металевими, адже не піддаються корозії та не провокують небажані хімічні реакції при дозуванні і змішуванні різноманітних косметичних та медичних речовин. Для цього кістяні ложки використовувались і в більш пізні часи (Biró, 1994 p. 44). Є також свідчення, що ложки з круглою мискою могли використовуватись як дозувальні ємності двох розмірів (Biró 1994, p. 45). На жаль, ми не можемо підтвердити це твердження на ольвійських матеріалах через невелику вибірку, доступну для особистого дослідження.

Висновки. Підсумовуючи дослідження, можна зробити висновок, що уявлення про одиничність знахідок римських кістяних ложок на античних пам'ятках Північного Причорномор'я не є справедливим, принаймні для Ольвії. Тут, подібно до багатьох римських пам'яток, знайдено два основних типи ложок, які в науковій літературі асоціюють з латинськими термінами «sochlear» і «ligulae». Чисельне переважання першого типу також є притаманним для інших пам'яток, особливо коли мова йде про кістяні екземпляри. Вивчення літературних, образотворчих та археологічних свідчень дозволяє також переглянути усталену в українській історіографії інтерпретацію малих ложок типу «sochlear» як косметичного чи медичного обладнання. Втім, найімовірніше, ці артефакти могли мати різне функціональне призначення, що не обмежувалося лише столовими функціями. Таким чином, попри географічну віддаленість від центру Римської імперії, в Ольвії побутували речі, характерні для типово римської матеріальної культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Бибиков, С. Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская*. Материалы и исследования по археологии СССР, 38. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Козуб, Ю. И. 1973. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/13в.
- Крапивина, В. В. 1993. *Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Крапивина, В. В., Буйських, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2011 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/14.

Кругликова, И.Т. 1949. Костяная фигурка Эрота из Керчи (к вопросу о костерезном ремесле на Боспоре). *Вестник древней истории*, 2, с. 100-107.

Мезенцева, І.В. 2001. Вироби з кістки в колекції Національного музею історії України з розкопок Ольвії 1935—1940 рр. В: *Ольвія та Античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 85-89.

Наливкина, М. А. 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. *Ольвия*, 1, с. 187-201.

Сон, Н. А. 2011. Костяные изделия из Тиры. *Боспорские исследования*, 25, с. 298-31.

Фармаковский, Б. В. 1903. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 8, с. 1-113.

Фармаковский, Б. Ф. 1906. *Раскопки в Ольвии в 1902—1903 г.* Известия императорской археологической комиссии, 13. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Хомчик, М. А. 1991. Хірургічні інструменти з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 63-68.

Arnold, D., Hemingway, S., Mertens, J. R., Aruz, J., Picón, C. A., Milleker, E. J., Lightfoot, C. S., LaRocca, D. J. 2000. *Ancient World. The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 58, 2, p. 9-15. <https://doi.org/10.2307/3269091>

Barbier, M. 2016. *L'artisanat de l'os À l'époque Gallo-Romaine. De l'ostéologie à l'archéologie expérimentale*. Archaeopress Roman Archaeology, 16. Oxford: Archaeopress.

Béal, J-C. 1983. *Catalogue des objets de tableterie du Musée de la civilisation gallo-romain de Lyon*. Lyon: Boccard.

Béal, J-C. 1984. *Les objets de tableterie antique du musée archéologique de Nîmes*. Cahiers des musées et monuments de Nîmes, 2. Nîmes: Office Nîmois de la Culture.

Bertrand, I. 2008. Le travail de l'os et du bois de cerf à LemoNUM (Poitiers, F): lieux de production et objets finis. État des données. Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge? *Monographies Instrumentum*, 34, p. 101-144.

Biró, M. T. 1994. *The Bone Objects of the Roman Collection*. Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Biro, M. T., Choyke, A. M., Vass, L., Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttárgyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari Kft.

Cesnola, L. P. di. 1903. *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*. 3. Boston: J. R. Osgood and Co.

Cool, H. 2004. Some Notes on Spoons and Mortaria. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, p. 28-35. doi: https://doi.org/10.16995/TRAC2003_28_35

Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula. VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.

Deschler-Erb, S. 1998. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Forschungen in Augst, 27, 1. Augst: Römermuseum.

Erdalkıran, M. 2015. Neolithic bone spoons from Barcin Höyük. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 25-36.

Flecker, M. 2015. «So sollst Du erfahren, wo ich das Gastmahl bereite sowie verschiedene Spiele und

ein prächtiges Trinkgelage». Zur Trinkkultur in augusteischen Militärlagern im römischen Germanien. In: Dickmann, J.-A., Heinemann, A. (Hrsg.). *Vom Trinken und Bechern. Das antike Gelage im Umbruch*. Freiburg: Archäologische Sammlung der Universität Freiburg, S. 100-114.

Jackson, C. J. 1892. The spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England. *Archaeologia*, 53, p. 107-146.

Klenina, E. 2018. *Chersonesus Taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archaeological Data*. Poznań: UAM.

MacGregor, A. 1985. Bone, Antler, Ivory and Horn: *The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm. <https://doi.org/10.4324/9781315747668>

Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer*. 2-te Aufl. Leipzig: S. Hirzel.

Oliver, A. 1965. Two Hoards of Roman Republican Silver. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 23, 5, p. 177-185. <https://doi.org/10.2307/3258130>

Rich, A. 1874. *A dictionary of Roman and Greek antiquities with nearly 2000 engravings on wood from ancient originals illustrative of the industrial arts and social life of the Greeks and Romans*. New York: D. Appleton & company.

Riha, E., Stern, W. 1982. *Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen*. Forschungen in Augst, 5. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.

Sherlock, D. 2012. Roman Folding Spoons Again and Some Related Types. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 62, p. 89-97.

Thompson, H. A. 1956. Activities in the Athenian Agora: 1955. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 25, 1, 46-68. <https://doi.org/10.2307/147105>

Vass, L. 2011. A Roman Bone Pocket Knife Handle Depicting Eros Riding A Dolphin from Porolissum (Moigrad, Sălaj County, Romania). In: Cosma, C. (ed.). *Studies in Archaeology and History. An Anniversary Volume to Professor Nicolae Gudea on His 70th Birthday*. Cluj, p. 295-303.

Zimi, E. 1997. Spoons in the Greek World. Essays on Greek art in honour of John Boardman. *Oxbow monograph*, 89, p. 209-220.

Son, N. A. 2011. Kostianye izdeliia iz Tiry. *Bosporskie issledovaniia*, 25, s. 298-31.

Farmakovskii, B. V. 1903 Raskopki nekropolia drevnei Olvii v 1901 godu. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 8, s. 1-113.

Farmakovskii, B. F. 1906. *Raskopki v Olvii v 1902—1903 g.* *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 13. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Khomchik, M. A. 1991. Khirurhichni instrumenty z Olvii. *Arkheolohiia*, 3, s. 63-68.

Arnold, D., Hemingway, S., Mertens, J. R., Aruz, J., Picón, C. A., Milleker, E. J., Lightfoot, C. S., LaRocca, D. J. 2000. Ancient World. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 58, 2, p. 9-15. <https://doi.org/10.2307/3269091>

Barbier, M. 2016. *L'artisanat de l'os À l'époque Gallo-Romaine. De l'ostéologie à l'archéologie expérimentale*. Archaeopress Roman Archaeology, 16. Oxford: Archaeopress.

Béal, J.-C. 1983. *Catalogue des objets de tableterrie du Musée de la civilisation gallo-romain de Lyon*. Lyon: Boccard.

Béal, J.-C. 1984. *Les objets de tableterrie antique du musée archéologique de Nîmes*. Cahiers des musées et monuments de Nîmes, 2. Nîmes: Office Nîmois de la Culture.

Bertrand, I. 2008. Le travail de l'os et du bois de cerf à Lemonum (Poitiers, F): lieux de production et objets finis. État des données. Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge? *Monographies Instrumentum*, 34, p. 101-144.

Biró, M. T. 1994. *The Bone Objects of the Roman Collection*. Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Biro, M. T., Choyke, A. M., Vass, L., Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttárgyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari Kft.

Cesnola, L. P. di. 1903. *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*. 3. Boston: J. R. Osgood and Co.

Cool, H. 2004. Some Notes on Spoons and Mortaria. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, p. 28-35. doi: https://doi.org/10.16995/TRAC2003_28_35

Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula. VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.

Deschler-Erb, S. 1998. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Forschungen in Augst, 27, 1. Augst: Römermuseum.

Erdalkıran, M. 2015. Neolithic bone spoons from Barcin Höyük. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 25-36.

Flecker, M. 2015. «So sollst Du erfahren, wo ich das Gastmahl bereite sowie verschiedene Spiele und ein prächtiges Trinkgelage». Zur Trinkkultur in augusteischen Militärlagern im römischen Germanien. In: Dickmann, J.-A., Heinemann, A. (Hrsg.). *Vom Trinken und Bechern. Das antike Gelage im Umbruch*. Freiburg: Archäologische Sammlung der Universität Freiburg, S. 100-114.

Jackson, C. J. 1892. The spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England. *Archaeologia*, 53, p. 107-146.

Klenina, E. 2018. *Chersonesus Taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archaeological Data*. Poznań: UAM.

MacGregor, A. 1985. Bone, Antler, Ivory and Horn: *The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm. <https://doi.org/10.4324/9781315747668>

Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer*. 2-te Aufl. Leipzig: S. Hirzel.

Oliver, A. 1965. Two Hoards of Roman Republican Silver. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 23, 5, p. 177-185. <https://doi.org/10.2307/3258130>

Rich, A. 1874. *A dictionary of Roman and Greek antiquities with nearly 2000 engravings on wood from ancient originals illustrative of the industrial arts and social life of the Greeks and Romans*. New York: D. Appleton & company.

Riha, E., Stern, W. 1982. *Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen*. Forschungen in Augst, 5. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.

REFERENCES

Bibikov, S. N. 1953. *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevetskaia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 38. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kozub, Iu. I. 1973. Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 1973 g. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/13v.

Krapivina, V. V. 1993. *Materialnaia kultura I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Krapivina, V. V., Buisikh, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2011 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/14.

Kruglikova, I.T. 1949. Kostianaia figurka Erota iz Kerchi (k voprosu o kostereznom remesle na Bospore). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 100-107.

Mezentseva, I.V. 2001. Vyroby z kistky v koleksii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy z rozkopok Olvii 1935—1940 rr. In: *Olvii ta Antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 75-richchuu utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka «Olvii» NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 85-89.

Nalivkina, M. A. 1940. Kostianye izdeliia z raskopok Olvii v 1935 i 1936 gg. *Olvii*, 1, s. 187-201.

Sherlock, D. 2012. Roman Folding Spoons Again and Some Related Types. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 62, p. 89-97.

Thompson, H. A. 1956. Activities in the Athenian Agora: 1955. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 25, 1, 46-68. <https://doi.org/10.2307/147105>

Vass, L. 2011. A Roman Bone Pocket Knife Handle Depicting Eros Riding A Dolphin from Porolissum (Moigrad, Sălaj County, Romania). In: Cosma, C. (ed.). *Studies in Archaeology and History. An Anniversary Volume to Professor Nicolae Gudea on His 70th Birthday*. Cluj, p. 295-303.

Zimi, E. 1997. Spoons in the Greek World. Essays on Greek art in honour of John Boardman. *Oxbow monograph*, 89, p. 209-220.

A. Semenova

ROMAN BONE SPOONS FROM OLBIA PONTICA

The bone spoons found in various years in Olbia, both known from publications and kept in various scientific institutions in Ukraine but have not been published yet are discussed in the paper. Based on all these sources in Olbia, at least twenty-two different bone spoons, both intact and fragmented, have been found. Only five have been adequately documented in publications, while I have personally studied another seven artifacts from different years and areas.

All Roman spoons from Olbia can be divided into two groups, based on the volume of the bowl and the shape of the handle: small ones with a pointed handle and large ones with an unpointed handle. The first type includes spoons with a small bowl volume and a thin handle, typically round in cross-section, tapering, and always featuring a pointed edge opposite to the bowl's edge. In Olbia, two variations of this type are known, distinguished by the shape of the bowl. Presently, there are definitively nine spoons with a round bowl and one with an almond-shaped bowl.

Artifacts of this type, which can be dated based on associated finds, belong to the 1st—2nd centuries AD. In the literature similar objects are commonly associated with the Latin term «cochlear».

The second type comprises spoons with large oval bowls. Another distinction from the previous type is the absence of a pointed handle. Such specimens in the literature are largely associated with the term «ligulae», known from Roman written sources. This type of spoons is less numerous and lacks such standardized variations, especially when it comes to bone artifacts. In Olbia, it is represented by two specimens of different variations, distinguished by the shape of the handle. The first variant features a spoon with a simple handle, round in cross-section, flattened at the junction with the bowl, and its opposite end terminates in a turned ball. The second variant is a spoon with a zoomorphic handle in the form of a marine mammal, likely a dolphin, from the exhibition of the Mykolaiv Regional Museum of Local Lore. Unfortunately, both specimens lack context and are attributed to the Roman period based on close analogies.

Summarizing the research, it can be concluded that the notion of the exclusiveness of finds of Roman bone spoons at ancient sites in the Northern Pontic region is not accurate, at least for Olbia. Thus, despite the geographical distance from the centre of the Roman Empire, Olbia exhibited items characteristic of typical Roman material culture.

Keywords: Olbia Pontica, roman bone artifacts, roman bone spoons, cochlear, ligulae.

Одержано 31.03.2024

СЕМЕНОВА Аліса, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SEMENOVA Alisa, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0809-3681,

e-mail: semenovaalise@gmail.com.